

WOŁODYMYR KAMIANETS

Transpozycja imion własnych w apelatywy
we współczesnym języku niemieckim

Transition of proper names into appellatives in present-day German

I

Podstawowa funkcja nazw własnych (onoma) polega na oznaczaniu, identyfikowaniu oraz indywidualizacji osoby, obiektu, przedmiotu etc. drogą nominacji wtórnej. Peryferyjna sytuacja leksyki onomastycznej w systemie leksykalnym języka stwarza warunki dla wpływu na te leksemy czynników pozajęzykowych. Nazwy własne są mocno związane z różnymi dziedzinami działalności ludzi i występują jako swoiste pryzmaty, przez które widzieć można społeczeństwo, kulturę, historię danego narodu. Odzwierciedlają one doświadczenie poznawcze grupy językowej, jej rozwój kulturalno-historyczny, zasady moralne etc.

Wpływ na słownictwo onomastyczne czynników pozajęzykowych warunkuje również całkiem inny charakter znaczenia onoma, w odróżnieniu od apelatywów. Dlatego mówiąc o znaczeniu nazwy własnej, należy brać pod uwagę również czynniki pozajęzykowe w semantyce jednostki leksykalnej. Gdyby nazwy własne nie ujawniały uwarunkowanego tłem pozajęzykowym znaczenia, nie odbywałyby się procesy ich przejścia do kategorii apelatiwum. Jednostka leksykalna nie może otrzymać znaczenia dodatkowego, nie mając znaczenia pierwotnego. Właśnie na tym polega różnica pomiędzy nazwami własnymi a słownictwem synsemantycznym: przymków, partykuł etc. Nominatywna funkcja nazwy własnej polega na

konkretyzacji oraz identyfikacji przedstawionej w języku. Właśnie ta funkcja onoma warunkuje otrzymanie znaczeń dodatkowych — jeżeli określony przez niego denotat staje się dość znany. W przypadku kiedy jakiegokolwiek z dodatkowych znaczeń staje się podstawowe, odbywa się proces transpozycji onoma w apelatywum, to znaczy przechodzi on do semantycznej kategorii nazw pospolitych.

II

Analiza materiału faktologicznego umożliwia rozróżnianie całkowitej i częściowej apelatywacji onomastycznych jednostek leksykalnych. Apelatywacja pełna jest to wykorzystanie onoma na oznaczenie nowych denotatów w wyniku powstania nowych znaczeń leksykalnych o nowej łączności denotatywnej, np.: *das Ampere* 'amper' — André Marie Ampère; *das Becquerel* 'stopień radioaktywności uranu' — Henri Becquerel; *das Curie* 'curie' — Marie i Piere Curie; *die Praline, das Praliné* 'cukierek czekoladowy' — du Plessis-Praslin; *die Silhouette* 'sylwetka, kontur' — tienne de Silhouette; *die Begonie* 'begonia' — Michel Bégon; *die Magnolie* 'magnolia' — Pierre Magnol; *das Nikotin* 'nikotyna' — Jean Nicot; *die Guillotine* 'gilotyna' — Joseph Ignace Guillotin; *das Hertz* 'herc' — Heinrich Hertz; *das Saxophon* 'saksofon' — Adolphe Sax. Proces całkowitej apelatywacji nazw własnych we współczesnym języku niemieckim często przyczynia się do tworzenia apelatywów homonimicznych. Formalnym środkiem rozróżnienia tych jednostek leksykalnych i onoma, na podstawie których powstały, często jest tylko rodzaj gramatyczny, np.: *der Brasil* 'tytoń brazylijski', *der Brasil* 'kawa brazylijska', *das Brasil* 'lekka tkanina', *die Brasil* 'czarne cygaro' (Brasilien [das]); *der Bordeaux* 'gatunek wina' (Bordeaux [das] 'teren we Francji'); *die Havanna* 'cygaro hawańskie', *der Havanna* 'tytoń hawański', *der Havanna* 'kawa hawańska' (Havanna [das]); *die Virginia* 'cygaro wirginijskie' (Virginia [das] 'stan w USA'); *der Varinas* 'rodzaj tytoniu' (Varinas [das] 'miasto w Wenezueli'); *der Malaga* 'gatunek wina' (Malaga [das] 'prowincja w Hiszpanii'); *der Buchara* 'kilim bucharski' (Buchara [das] 'miasto w Uzbekistanie'); *der Mesched* 'kilim meszedzki' (Mesched [das] 'miasto w Iranie'); *der Kaschimir* 'kaszmir' (Kaschimir [das] 'terytorium w Indiach i Pakistanie'); *der Curaçao* 'likier curaczo' (Curaçao [das] 'wyspa'); *der Roux* 'masło topione, polewa maślana' (Roux [das] 'miejsowość w Belgii'); *der Jersey* 'gatunek tkaniny' (Jersey [das]); *der Sauternes* 'gatunek białego wina sauternes' (Sauternes [das] 'miejsowość we Francji').

Częściowa apelatywacja jest to przeniesienie nazwy własnej na nowe denotaty przy tworzeniu przez nie nowych znaczeń leksykalnych drogą zmiany (rozszerzenia) znaczeń nazwy własnej o charakterze denotatywnym na całą klasę przedmiotów, np.: *der Herkules* 'olbrzym, atleta, siłacz', *die Venus* 'szczególnie piękna

kobieta', *der Chauvin* 'agresywny człowiek'.¹ Apelatywny antroponim *Chauvin* albo *Chauvi* poszerzył swoje znaczenie leksykalne we współczesnym języku niemieckim i oznacza zarówno szowinizm polityczny, tak zwany męski szowinizm seksualny, albo ogólnie brak tolerancji lub agresywność. Przykładowo, niemiecki krytyk teatralny i publicysta G. Hensel w swoich szkicach autobiograficznych nazywa siebie dosłownie szowinistą drukowanych środków masowego przekazu: „ich bin ein Printmedien-Chauvi, ich hasse das übereilte «Statement» und liebe das ausgearbeitete Argument”.²

Apelatiwa, które zostały utworzone w wyniku częściowej apelatywacji imion własnych, podzielić można na dwie grupy leksykalno-semantyczne:

1. Apelatiwa reprezentatywne, które określają typowych przedstawicieli narodów oraz inne wspólnoty ludzi i są wykorzystywane w celu ekspresywno-emojonalnej oceny ludzi według ich cech lub charakterystyki albo zawodu, np.: John Bull, Michl, Hans etc.

2. Apelatiwa komparatywne, w sposób funkcjonalny ujawniające uogólnione znaczenie pewnej cechy lub czynności, które są charakterystyczne dla znanej postaci historycznej czy literackiej albo obiektu geograficznego, np.: *der Sadist* 'sadysta' — Donatien-Alphonse-François de Sade; *der Masochist* 'masochista' — Leopold Ritter von Sacher-Masoch; *der Chauvin* 'szowinista' — Nicolas Chauvin; *die Kannä* 'całkowita klęska, rozbięcie'³, *der Herkules* 'atleta, siłacz'⁴, *der Tartüffe* 'obludnik, hipokryta'⁵, *Rubikon, den Rubikon überschreiten* 'przejść Rubikon, zrobić zdecydowany krok'⁶, *Krösus, reich sein wie ein Krösus* 'być bogaty jak Krzesus'.⁷

W zależności od ujawnionego znaczenia leksykalnego reprezentatywne apelatywne nazwy własne podzielić można według następujących cech semantycznych:

1. Uogólnione oznaczenie jakiegokolwiek człowieka według jego cech lub działalności zawodowej: *Hinze und Kunze, Meier, Hans, Heinrich* etc., np.: „Endlich rief Katczinsky ihm zu: Nun mach deinen Boillonkeller schon auf,

¹ Antroponim *Chauvin*, jak zauważa Chr. Gutknecht, odnosi się do jednej z postaci w sztuce *La Cocarde tricolore*, napisanej przez braci Coignard: Chr. Gutknecht, *Lauter böhmische Dörfer. Wie die Wörter zu ihrer Bedeutung kamen*, Verlag C. H. Beck, München 1995, s. 50.

² G. Hensel, *Glück gehabt. Szenen aus einem Leben*, Insel Verlag, Frankfurt am Main und Leipzig 1994, s. 209.

³ Bitwa koło Cannae (po niem. także *Kannä*) we Włoszech, gdzie Hannibal zadał druzgocącą klęskę Rzymianom.

⁴ Grecki bohater mitologiczny Herkules.

⁵ Bohater sztuki Moliere'a o podobnych cechach.

⁶ Z opowieści autorów antycznych o przejściu przez rzekę Rubikon Juliusza Cezara, która była granicą pomiędzy Umbrią a Galią Cyzalpińską.

⁷ Król Lidii, który był znany ze swoich olbrzymich statków.

Heinrich!”⁸ W gwarze żołnierskiej antroponim *Emil* używany jest w znaczeniu ‘pilot, kapitan statku’ lub w znaczeniu ‘wysoki czyn wojskowy, naczelnik’, np.: „die Seifert hatte nur sehr intime Beziehungen mit dem amerikanischen Offizier unterhalten, der [...] Atomsprengköpfe unter Verschuß hielt und in der Umgebung als Atom-Emil bekannt war”.⁹

2. Oznaczenie typowych przedstawicieli jakiegoś narodu w celu ich negatywnej charakterystyki ekspresywno-emocjonalnej, np.: *der deutsche Michel, John Bull, Yankee, Tommy, Iwan, Schangel, Michl*: „ein baumlanger, blonder Holänder-Michl taucht hinten auf, mit einer häßlichen riesigen Nase, zwei fette Huren, rechts und links”.¹⁰

Imiona, które stają się podstawą dla tworzenia takich nazwisk zbiorowych, z reguły są najbardziej typowe dla danego narodu, np.: *Yankee* — forma zdrobniała od Jan. Imię to było imieniem przedrzeźniającym niderlandzkich osiedleńców USA, a później rozpowszechniło się i dotyczyło wszystkich mieszkańców tego kraju, np.: „«Thank you, Mr. Steel», erwiderte Thomson und betrachtete den Yankee mit andeutender Verschwiegenheit”.¹¹ W celu negatywnej oceny Francuzów w języku niemieckim używane jest przezwisko *Schangel*, dla Rosjan — *Iwan*, żołnierze angielscy nazywani są *Tommy*¹², np.: „Die Amis sind schon in Turin und rücken gegen Mailand vor, und die Tommys werden sich wohl bald in den Lagunen von Venedig aalen. Wer hätte gedacht, daß die Gotenlinie so schnell einstürzt”.¹³ A tak, ogólnie rzecz biorąc, Anglików nazywano w sposób negatywny *John Bull*¹⁴, np.: „in das Land der Torfstecher und Bauernkatten, «John Bulls andere Insel» edelgeformt wie jene Gutshäuser des angloirischen Adels”.¹⁵

3. Oznaczenie (z reguły ekspresywno-emocjonalne) negatywnych stworzeń mitycznych, np.: *der Peterle, das Peterlein* ‘zły duch, diabeł, bies’; *der schwarze Kaspar* ‘diabeł’; *der Nickel* ‘czart’.

⁸ E. M. Remarque, *Drei Kameraden*, Verlag für fremdspr. Literatur, Moskau 1963, s. 19.

⁹ H. Böll, *Ende einer Dienstfahrt*, Deutscher Taschenbuch Verlag, München 1985, s. 33.

¹⁰ P. Rossei, *Reise nach Holland*, [w:] *In anderer Augen. Die Staaten der Europäischen Union in der österreichischen Literatur*, Wieser Verlag, Klagenfurt 1998, s. 309.

¹¹ W. Berthold, *Geld wie Heu*, Wilhelm Goldmann Verlag, München 1982, s. 206.

¹² Przewisko zbiorowe *Tommy* powstało w 1815 roku. Wtedy w wojsku angielskim została wprowadzona ankieta, którą miał wypełnić każdy nowo przybyły rekrut. Przykładem była ankieta wypełniona na imię *Tommy Atkins*.

¹³ W. Berthold, *Geld wie Heu*, Wilhelm Goldmann Verlag, München 1982, s. 134.

¹⁴ Przewisko *John Bull* zawdzięcza się satyrze politycznej Johna Arbuthnota *The History of John Bull* albo *Law is a Bottomless Bit*, napisanej 1712 roku. W utworze tym naród angielski przedstawiony jest jako „syty, dobroduszny, uczciwy i szczerzy”.

¹⁵ H. Spiel, *Dublin in November*, [w:] *In anderer Augen. Die Staaten der Europäischen Union in der österreichischen Literatur*, Wieser Verlag, Klagenfurt 1998, s. 237.

4. Oznaczenie napojów i potraw, np.: *der sanfte Heinrich* 'słodki likier'; *der stolze Heinrich* 'kasza ryżowa' (gwara żołnierska); *der blaue Heinrich* 'kasza jęczmienna' (gwara żołnierska); *trockener Oskar* 'czerstwy chleb'; *großer Hans* 'budyń'.

5. Oznaczenie niektórych przedmiotów i zjawisk, np.: *die flotte Lotte* 'maszynka do mięsa, sokowirówka'; *der alte Gottfried* 'szlafrok'; *langer Heinrich* 'dobrany klucz, wytrych'. Na oznaczenie samochodów policyjnych dla transportowania zaaresztowanych w mowie potocznej języka niemieckiego używane są różne apelatywne nazwy własne, np.: *der grüne Heinrich*, *die grüne Minna*, *der grüne August*, *Toni*: „Mit der «Grünen Minna» überführten sie ihn in das Untersuchungsgefängnis an der Totenallee”¹⁶; „Am Morgen holten sie ihn auch heraus, aber sie schafften ihn mit dem «Grünen August» nach dem Stadthaus”.¹⁷ Mały sklepik, w którym właściciel i sprzedawca to ta sama osoba, czasem nazywany jest *der Tante-Emma-Laden*: „Die Tante Emma, du weißt, aus dem Tante-Emma-Laden, die macht die Satelliten für die Hitze verantwortlich”. Morze Północne, dla którego charakterystyczne są częste sztormy w okresie zimowym, otrzymało nazwę *der blanke Hans* albo *großer Heinrich*.¹⁸ Niektóre apelatywne nazwy własne zaczęły być stosowane w branży wojskowej nawet jako terminy, np.: *Marie auf Socken* 'bezdźwięczny pocisk', *schwarze Marie* 'ciężki moździerz'.

6. Oznaczenie niektórych rodzajów roślin, np.: *großer Heinrich* 'dzięgiel'; *roter* albo *guter Heinrich* 'lebioda'; *roter Heinrich* 'dziki szczaw'; *fleißiges Lieschen* 'begonia'.

Niektóre niemieckie antroponimy całkiem pozostawiły onomastykę i przeszły w całości do kategorii słownictwa apelatywnego. Na przykład imię *Michel* już nie jest używane jako imię osobowe, a tylko w znaczeniu 'naiwny, dobroduszny człowiek'.¹⁹ Znaczenie to rozpowszechniło się szczególnie w kontekście politycznym, np.: „Gerüchte vom Balkan oder gar aus fernöstlichen Ländern finden beim deutschen Michel noch immer wenig Anklang; [...] der farbentragende Student galt [...] als «deutscher Michel in seiner schmählichsten Gestalt»”.²⁰ Połączenie wyrazowe *der deutscher Michel* czasem wyraża pogardliwy, a czasem również i pozytywny, dobroduszny stosunek do Niemców w ogóle. Imię to stanowi także

¹⁶ W. Bredel, *Die Söhne*, Aufbau-Verlag, Berlin und Weimar 1973, s. 399.

¹⁷ Idem, *Die Prüfung*, Aufbau-Verlag, Berlin und Weimar 1985, s. 26.

¹⁸ K. Reich, M. Pagel, *Himmelsbesen über weißen Hunden*, Hoffmann & Campe Verlag, Hamburg 1981, s. 370.

¹⁹ *Duden. Redewendungen und sprichwörtliche Redensarten. Wörterbuch der deutschen Idiomatik*, hrsg. von der Dudenredaktion, Bd. 11, Dudenverlag, Mannheim, Leipzig, Wien, Zürich 1998, s. 487. H. Küpper, *Illustriertes Lexikon der deutschen Umgangssprache in 8 Bdn.*, Ernst Klett Verlage, Stuttgart 1984, s. 1897–1898.

²⁰ „Spiegel” 1980, nr 30, s. 50.

aluzję do patrona Niemców archanioła Michała, który jest wcieleniem siły i gotowości przyścia z pomocą, a użycie tego antroponimu w dzisiejszym negatywnym znaczeniu odnotowane było jeszcze w XVI wieku.²¹

Całkowita i częściowa apelatywacja onomastycznych jednostek leksykalnych w języku niemieckim dokonywana jest na dwa sposoby:

1. Sposób leksykalno-semantyczny — przeniesienie nazwy własnej (antroponimu, toponimu, mitonimu) na inny denotat bez jakichkolwiek zmian derywacyjnych, np: *das Ohm* — *G. Ohm, der Roux* — *Roux, der Bordeaux* — *Bordeaux, die Silhouette* — *de Silhouette, Tommy, Michel* etc.

2. Sposób derywacyjny, a mianowicie jego sufiksalny rodzaj. Tworzenie imion pospolitych w procesie apelatywacji słownictwa onomastycznego dokonywane jest za pomocą sufiksów: -mus: *der Sadismus, der Marxismus, der Masochismus*; -ie: *die Begonie, die Magnolie*; -ium: *das Europium, das Nobelium, das Lawrencium*; -isier + -ung: *die Amerikanisierung, die Entstalinisierung* etc.

Wiele toponimów, otrzymawszy znaczenia dodatkowe, nie tylko transponowało się w apelatiwum, lecz stało się też podstawą słowotwórczą czasowników, np.: *coventrieren*²² 'zniszczyć całkowicie'; *damaszieren*, w połączeniu wyrazowym *den Stahl damaszieren* 'produkować stal damasceńską'; *shanghaien (shanghaien)* 'werbować przymusowo, najmować (marynarzy, załogę na statek)'; *berlinern* 'mówić po berlińsku'; *hamburgern* 'mówić po hambursku'; *sächselt* 'mówić po saksońsku'; *türken* 'kombinować, oszukiwać, nieuczciwie manipulować'.

Proces apelatywacji onomastycznych jednostek leksykalnych w języku niemieckim warunkujący tworzenie czasowników odbywa się również wśród antroponimów. Deantroponimiczne czasowniki dzielimy na dwie grupy:

1. Czasowniki pochodne od nazwisk ludzi, którzy kiedyś istnieli w rzeczywistości. Są to z reguły wynalazcy, autorzy różnorodnych pomysłów, np.: *bessemern* 'besemerować' (H. Bessemer — wynalazca konwertorowego sposobu wytopu stali i żeliwa); *morsen* 'telegrafować' (W. C. Morse — wynalazca aparatu telegraficznego, a także alfabetu specjalistycznego); *röntgen* 'robić rentgen' (W. C. Röntgen — odkrył promienie Roentgena oraz ich właściwości); *einwecken* 'konserwować warzywa, owoce, mięso' (J. Weck — wynalazca metody konserwowania); *guillotiniern* 'wykonywać egzekucję na gilotynie' (J. I. Guillotin — francuski lekarz, który pierwszy zaproponował taki sposób uśmiercania przeciwników politycznych); *pasteurisieren* 'pasteryzować' (Louis Pasteur Pate — wynalazca procesu pasteryzacji); *lumbecken* 'oprawiać książki w specjalny sposób' (E. Lumbeck — wyna-

²¹ *Duden. Redewendungen und sprichwörtliche Redensarten...*, s. 487. H. Küpper, *op. cit.*, s. 1897–1898.

²² Coventry — miasto angielskie zniszczone przez lotnictwo niemieckie w czasie drugiej wojny światowej.

lazca); *fringsen* ‘zabierać mienie’ (kardynał Joseph Frings wzywał do zabierania majątku bogaczom); *verballhornen* albo *verballhornisieren* ‘pogarszać, usiłując poprawić’.²³

2. Czasowniki pochodzące od apelatywnych antropimów, których znaczenie leksykalne polega na uogólnieniu charakterystyki osób według pewnego przyzwyczajenia, wady etc. Zazwyczaj czasowniki takie są utworzone na podstawie przeniesienia metaforycznego, np.: *stoffeln* ‘być niezgrabnym’ (Stoffel albo Stöffel — skrót od Christoph); *hänseln* ‘drażnić się, naśmiewać się’ (Hans); *kasperm* albo *käspem* ‘awanturować się, szaleć’ (Kaspar); *meiern* ‘oszukiwać’ (Meier); *miezeln* ‘flirtować’ (Mieze — skrót od Marie); *uzen* ‘naśmiewać się, podśmiewać się’ (Uz — skrót od Ulrich). Znajdujące się w tej grupie deantropimiczne czasowniki funkcjonują przeważnie w stylu potocznym języka niemieckiego i są wykorzystywane w celu ekspresywno-emocjonalnej charakterystyki osoby.

Poszerzenie znaczenia leksykalnego nazw własnych w niektórych wypadkach doprowadza do tworzenia frazeologizmów, w których pełnią one rolę centrów semantycznych. Imiona własne w składzie jednostek frazeologicznych na ogół określają semantyczny i ekspresywno-emocjonalny charakter frazeologizmów. Najbardziej reprezentatywnymi typami komponentów onomastycznych wśród frazeologizmów są antropimy oraz imiona i nazwiska. Rzadziej występują toponimy. Obecność zarówno cech apelatywnych, jak i onomastycznych w ramach jednej jednostki leksykalnej nadaje jej charakteru specyficznego tak w sensie semantycznym, jak i funkcjonalnym. Analiza takich jednostek frazeologicznych pozwala ujawnić czynniki sprzyjające apelatywacji nazw własnych w czasie tworzenia przez nie jednostek frazeologicznych. Wśród czynników tych jako relewantne występują: a) czynnik fonetyczny; b) dowolna nominacja; c) czynniki historyczny i literacki; d) częstotliwość użycia onoma.

U podstawy czynnika fonetycznego leżą skojarzenia dźwiękowe powstające pomiędzy onoma i apelatywum, np.: *er studiert Kotzebues Werke* ‘jest mu niedobrze’, dosł.: ‘on studiuje utwory Kotzebue’ (A. Kotzebue, 1761–1819 — pisarz); *nach Kissingen gehen* ‘iść spać’, dosł.: ‘iść do Kissingena’. Antropim *Kotzebue* współdźwięczny jest z czasownikiem *kotzen* ‘wymiotować, rzygać’, antopim *Kissingen* z rzeczownikiem *Kissen* ‘poduszka’.

Nominacja dowolna polega na braku przeniesienia nazwy, to znaczy onoma nie jest zapożyczany przez jeden denotat u drugiego, a jest dowolnie przyswajany.

²³ Swoje pochodzenie czasownik *verballhornen* zawdzięcza drukarzowi Johannowi Ballhornowi, który mieszkał w Lubece w latach 1528–1603. W 1586 roku wydał poprawione, ale przez niedopatrzenie nieprawidłowo wydrukowane wydanie Prawa Lubeckiego. Poeta G. Bürger w jednym ze swoich listów użył wyrażenia *Verjohannballhornung* i od tego czasu wyrazy pochodne od danego antropimiu zaczęto nazywać od tego słowa.

W taki sposób sztucznie utworzona nazwa własna otrzymuje znaczenie leksykalne odpowiedniego apelatywum, np.: *nicht aus Dummsdorf sein* 'nie być głupcem'.

Czynniki historyczne i literackie sprzyjają temu, że imię i nazwisko określonej osoby, bohatera literackiego, mitologicznego, z kręgu folkloru lub nazwa pewnego obiektu dzięki znajomości, zbieżności pewnych cech specyficznych, przeszedłszy do kategorii apelatywów, staje się komponentem, rdzeniem semantycznym frazeologizmu. Częste antroponimy we frazeologizmach współczesnego języka niemieckiego to:

a) imiona biblijne: *den alten Adam austreiben* 'uwolnić od starych przyzwyczajęń, stać się innym człowiekiem', *von Adam und Eva stammen* 'być starym, zacofanym', *bei Adam und Eva anfangen* 'zaczynać od samego początku'; *wie in Abrahams Schoß schlafen* 'żyć jak w raju, jak u Pana Boga za piecem'; dosł.: 'spać na łonie Abrahama'; *aus einem Saulus einen Paulus machen* 'przekształcić przeciwnika na sprzymierzeńca'; *von Pontius zu Pilatus laufen* 'chodzić od Poncjusza do Piłata, chodzić od jednego urzędnika do drugiego' etc.;

b) imiona z mitologii antycznej: *er ist nicht gerade ein Adonis* 'na przystojnego nie wygląda'; *das Faß der Danaiden* 'dziurawy worek'; *den Pegasus besteigen (satteln)* 'osiodłać Pegaza, zacząć pisać wiersze'; *aus der Scylla in die Charybdis geraten* 'trafić z jednego nieszczęścia do innego' etc;

c) imiona ze starogermańskich mitów, folkloru, bajek: *wütend sein wie ein Berserker*²⁴ 'być zły jak Berserker', 'wcielenie gniewu i wściekłości'; *der getreue Eckart*²⁵ 'wierny sługa'; *aus dem Dornröschenschlaf erwachen* 'obudzić się po długiej śpiączce, odrodzić się do nowego życia' albo *im Dornröschenschlaf liegen* 'przebywać w śpiączce'; *Frau Holle schüttelt ihre Betten aus* 'pada, sypie śnieg'. O ile Biblia i mitologia antyczna stały się źródłem dla wielu narodów i kultur, to podobne frazeologizmy przedstawione są także w innych językach europejskich.

Antroponimy oznaczające pewne osoby historyczne, uwzględniając pewne cechy lub biorąc pod uwagę pewne działania, uczynki etc., przeszły drogę częściowej apelatywacji oraz utworzyły jednostki frazeologiczne: *Blücher, rangehen wie Blücher* 'działać stanowczo', dosł.: 'rzucić się do boju jak Blücher'²⁶; *Buchholz, dazu hat Buchholz kein Geld* 'na to nie ma pieniędzy', dosł.: 'na to Buchholz nie ma pieniędzy'²⁷; *Adam Riese, nach Adam Riese* 'według Adama Riese'²⁸ etc.

²⁴ Berserker — w sagach islandzkich i norweskich bojownicy, którzy utożsamiali gniew i siłę napędową.

²⁵ Eckart — bohater mitologii germańskiej, wierny ochroniarz młodej Garlungi, którego imię stało się symbolem wierności, oddania, nieprzekupności.

²⁶ Blücher — feldmarszałek pruski, uczestnik bitwy z wojskami Napoleona pod Waterloo.

²⁷ Buchholz — skarbnik pruskiego króla Fryderyka II.

²⁸ Adam Ries — znany w XVI wieku autor podręczników do arytmetyki.

W tworzeniu jednostek frazeologicznych w języku niemieckim udział biorą nie tylko antroponimy, lecz także toponimy: *Kassel, ab nach Kassel!* 'idź precz, krocź swoją drogą!'²⁹: „Müller-Malbach gab es sofort zu, und das hieß für ihn: Ab nach Kassel, und Kassel lag für den SS-Sturmbannführer in Polen, und zwar in Lodz, einem Schauplatz, der Litzmannstadt geheißten hatte, als die Verbrechen verübt worden waren, deren man Müller-Malbach beschuldigte”.³⁰

Przyzwyczajenie i częstotliwość używania danej nazwy własnej przez osoby władające danym językiem także staje się przyczyną przejścia nazw własnych do apelatywum. Wśród frazeologizmów apelatywne nazwy własne osiągają taki stopień uogólnienia, że personifikują określoną osobę w zależności od jej cech charakterystycznych, a także stały się synonimami apelatywum *der Mann, die Person* etc., np.: *die großen Hansen* 'ważne osoby'; *Was ist denn das für ein August?* 'co to jeszcze za typ?'. O wysokim stopniu uogólnienia semantyki tych onoma świadczy również fakt, że są one w stanie tworzyć konstrukcje synonimiczne, np.: *den dicken Wilhelm machen? den großen Hansen machen* 'chełpić się'; *Ich will Hans heißen, wenn...*; *Da will ich Matz heißen! Da will ich Hans Kaspar heißen! Ich will Emil heißen, wenn...* 'zapadnę się pod ziemię, jeżeli...'. W większości przypadków w apelatywnych nazwach własnych obecny jest komponent negatywnej lub pozytywnej charakterystyki według określonych właściwości, a także pewien poziom oceny ekspresywno-emocjonalnej. Na przykład, w celu ekspresywno-emocjonalnej charakterystyki pewnej kategorii kobiet używane jest apelatywne imię własne *Mieze* (skrót od *Marie*): *bürgerliche „Miezen"* 'mieszczanki'³¹, *Offiziersmiesen* 'żony oficerów'.³²

Co do interpretacji relacji imion własnych i formalnie równoznacznych apelatywów w onomastyce istnieją różne podejścia. Niektórzy badacze apelatywację onomastycznych jednostek leksykalnych rozpatrują jako przeniesienie metonimiczne. Przykładowo, T. Schippan uważa, że jeżeli podczas przenoszenia znaczenia jednego wyrazu na inny zachowuje się pewna logiczna więź pomiędzy znaczeniami podstawowym i przenośnym, mamy do czynienia z metonimią.³³ Inny punkt widzenia na to zagadnienie ma A. Superanskaja, która sądzi, że pochodne od nazwy własnej apelatywy dość głęboko przekształcają jej istotę.³⁴

²⁹ Frazeologizm ten pochodzi z czasów wojny północnoamerykańskich kolonii Anglii o niepodległość. Miasto Kassel było miejscem zbiórki dla rekrutów niemieckich sprzedanych Anglikom.

³⁰ W. Berthold, *Geld wie Heu*, Wilhelm Goldmann Verlag, München 1982, s. 289–290.

³¹ H. Böll, *Ende einer Dienstfahrt*, Deutscher Taschenbuch Verlag, München 1985, s. 67.

³² *Ibid.*, s. 115.

³³ T. Schippan, *Einführung in die Semasiologie*, Bibliographisches Institut, Leipzig 1975, s. 108.

³⁴ Суперанская А. В., *Общая теория имени собственного*, Наука, Москва 1973, s. 106–107.

Poddany analizie materiał faktologiczny daje podstawy do konstatacji, że w apelatywacji słownictwa onomastycznego w języku niemieckim mamy do czynienia z przenoszeniem znaczeń o charakterze metonimicznym bądź metaforycznym. Podstawę metonimii stanowi skojarzenie imienia własnego z działaniem lub statusem postaci, a podstawę metafory — podobieństwo kształtu, funkcji, działań, wrażeń etc. lub połączenie kilku z wymienionych cech podobieństwa, np.: niemiecki leksykograf *Büchmann*³⁵ i *der Büchmann* w znaczeniu ‘zbiór cytatów’, ‘żywa encyklopedia’, *frei nach Knigge*³⁶ ‘według zasad dobrego tonu’; *nach Adam Riese* ‘według Adama Riese’; *ab nach Kassel!* ‘idź precz! krocź swą drogą!’, *chinesische Mauer* ‘mur chiński, przeszkoda, którą trudno pokonać’; *reich sein wie ein Krösus* ‘być bogaty jak Krezus’, *Tartüffe* ‘obłudnik’. W nieco mniejszym stopniu wśród tych procesów występuje paronomazja, która opiera się na zbliżeniu wyrazów o podobnym brzmieniu, ale różnym znaczeniu, w celu tworzenia efektu komicznego lub obrazowego, np.: *er studiert Kotzebues Werke* (dosł.: ‘on bada utwory Kotzebuego’), *nach Kissingen gehen* (dosł.: ‘iść do Kissingena’).

Co do budowy składniowej frazeologizmów o apelatywnych nazwach własnych w roli centrów semantycznych, to zauważalne jest tutaj ich połączenie z innymi komponentami:

a) typ imienny: *eine junge Eva* ‘młoda kokietka, żartobliwie o kobiecie’; *ein sanfter Heinrich* ‘skromny człowiek’; *ein vergeßliches Lieschen* ‘kobieta mająca krótką pamięć’; *eine dumme Trine* ‘głupia kobieta’; *ein ungläubiger Thomas* ‘niewierny Tomasz’; *der kleine Moritz* ‘prostak, naiwny człowiek’ etc.;

b) typ czasownikowy: *den stammen Max spielen* ‘udawać siłacza’; *den dicken Wilhelm machen* ‘chępić się’; *den dummen August spielen* ‘udawać głupca’; *den müden Heinrich spielen* ‘załamywać się, upadać na duchu’; *den Hanswurst spielen* ‘udawać błazna’ etc.;

c) proste zdania twierdzące: *Etwas ist faul im Staate Dänemark* ‘gnije coś w Królestwie Duńskim, coś tutaj nie tak’; *Es ist mir Hans wie Heine* ‘jest mi wszystko jedno’; *Jeder Hans findet seine Grete* ‘każdy mężczyzna odnajdzie sobie kobietę’ etc.;

d) zdania wykrzyknikowe i pytające: *Das ist mir der wahre Jakob!* albo *Du bist mir der wahre Jakob!* ‘to akurat to, co mi jest potrzebne, akurat ty mi jesteś potrzebny!’; *Da ist Holland in Nöten!* — używa się w wypadkach stanu krytycznego, kiedy trzeba wszystkich wołać na pomoc; *Was ist es denn für ein August?* ‘a co to za typ?’;

³⁵ Büchmann wydał w 1864 roku zbiór aforyzmów *Geflügelte Worte. Der Citatenschatz des deutschen Volkes*, który w tych czasach był bardzo popularny w Niemczech.

³⁶ A. von Knigge — autor znanej w swych czasach książki o zasadach dobrego zachowania.

e) zdania podrzędne: *Ich will Emil heißen, wenn es nicht wahr ist* 'zapadnę się pod ziemię, gdy nie jest to prawdą'; *Was Hänschen nicht lernt, lernt Hans nimmermehr* 'czego Jaś się nie nauczył, tego Jan nie będzie wiedział';

f) niektóre apelatywne imiona własne używane są nawet w funkcji wykrzyknika, co można zaliczyć do specyficznych zjawisk współczesnego języka niemieckiego, np.: *Mensch Meier!* 'o masz!' — wyrażenie zdziwienia; *Otto — Otto!* 'wspaniale!' — wyrażenie zachwycenia, pochwały; *Ach, du liebes Lieschen!* — wyrażenie zdziwienia.

Dużej ogólności znaczenia apelatywne nazwy własne osiągają w tych wypadkach, w których funkcjonalnie zbliżają się do zaimków, to znaczy do jednostek leksykalnych o wysokim stopniu uogólnienia. Wśród antroponimów apelatywnych znaczenie takie ujawniają: *Hinze und Kunze* 'każdy, ktokolwiek', *Lieschen Müller* — nazwa pospolita używana na oznaczenie jakiegokolwiek obywatela o gustach mieszczańskich. Współczesny pisarz niemiecki V. Braun trafnie wykorzystał antroponimy apelatywne *Hinze und Kunze* w tytule swojej powieści *Hinze-Kunze-Roman*³⁷, wskazując tym samym, że wydarzenia powieści dotyczą wszystkich i każdego w szczególności, a cechy charakterystyczne bohaterów reprezentują cechy charakterystyczne dla czasu i społeczeństwa, o których autor pisze.

III

Poddany analizie materiał faktologiczny dowodzi, że proces apelatywacji (przejścia słownictwa onomastycznego do kategorii apelatiwum) w języku niemieckim dokonywany jest na podstawie uzyskania zarówno znaczeń dodatkowych, jak i rozszerzenia podstawowego znaczenia leksykalnego. Takie procesy semantyczne pozwalają na rozróżnienie całkowitej i częściowej apelatywacji nazw własnych. Całkowita apelatywacja — to wykorzystanie nazwy własnej na oznaczenie nowego denotatu w wyniku powstania nowych znaczeń leksykalnych o nowych związkach walentnych. Częściowa apelatywacja — to wykorzystanie nazwy własnej na oznaczenie istniejących denotatów mających już oznaczenie pierwotne, przy tworzeniu nowych znaczeń leksykalnych drogą rozszerzenia charakteru denotatywnego znaczeń nazwy własnej na całą kategorię przedmiotów. Proces rozszerzenia znaczenia leksykalnego nazwy własnej, co służy za podstawę ich transpozycji w apelatiwum, doprowadza często do powstania frazeologizmów. Czynnikiem sprzyjającymi apelatywacji onomastycznych jednostek leksykalnych są: związki fonetyczne, nominacja dowolna, odniesienia historyczne i literackie, częstotliwość

³⁷ V. Braun, *Hinze-Kunze-Roman*, Reclam-Verlag, Leipzig 1990.

używania nazwy własnej. Przeniesienia metaforyczne i metonimiczne występują jako najbardziej produktywne sposoby transpozycji słownictwa onomastycznego w apelatywne. Stałe kompleksy leksykalne o apelatywnych nazwach własnych w postaci centrów semantycznych charakteryzują się szerokim spektrum struktur składniowych: imienny i czasownikowy typ połączeń wyrazowych; proste zdania twierdzące; zdania wykrzyknikowe i pytające; zdania podrzędne. Za zjawisko specyficzne języka niemieckiego uważać można użycie antroponimów apelatywnych w funkcji wykrzykników.

BIBLIOGRAFIA

1. Berthold W., *Geld wie Heu*, Wilhelm Goldmann Verlag, München 1982.
2. Böll H., *Ende einer Dienstfahrt*, Deutscher Taschenbuch Verlag, München 1985.
3. Braun V., *Hinze-Kunze-Roman*, Reclam-Verlag, Leipzig 1990.
4. Bredel W., *Die Prüfung*, Aufbau-Verlag, Berlin und Weimar 1985.
5. Bredel W., *Die Söhne*, Aufbau-Verlag, Berlin und Weimar 1973.
6. Büchmann, *Geflügelte Worte*, Ullstein Verlage, Berlin 1998.
7. *Duden. Redewendungen und sprichwörtliche Redensarten. Wörterbuch der deutschen Idiomatik*, hrsg. von der Dudenredaktion, Bd. 11, Dudenverlag, Mannheim, Leipzig, Wien, Zürich 1998.
8. Gutknecht Chr., *Lauter böhmische Dörfer. Wie die Wörter zu ihrer Bedeutung kamen*. Verlag C. H. Beck, München 1995.
9. Hensel G., *Glück gehabt. Szenen aus einem Leben*, Insel Verlag, Frankfurt am Main und Leipzig 1994.
10. Küpper H., *Illustriertes Lexikon der deutschen Umgangssprache in 8 Bdn.*, Ernst Klett Verlage, Stuttgart 1984.
11. Reich K., Pagel M., *Himmelsbesen über weißen Hunden*, Hoffmann & Campe Verlage, Hamburg 1981.
12. Remarque E. M., *Drei Kameraden*, Verlag für fremdspr. Literatur, Moskau 1963.
13. Rossei P., *Reise nach Holland, [w:] In anderer Augen. Die Staaten der Europäischen Union in der österreichischen Literatur*, Wieser Verlag, Klagenfurt 1998, s. 306–310.
14. Schippan T., *Einführung in die Semasiologie*, Bibliographisches Institut, Leipzig 1975.
15. Spiel H., *Dublin in November, [w:] In anderer Augen. Die Staaten der Europäischen Union in der österreichischen Literatur*, Wieser Verlag, Klagenfurt 1998, s. 236–239.
16. Суперанская А. В., *Общая теория имени собственного*, Наука, Москва 1973.

SUMMARY

The article focuses on the processes of the transition of onyms into appellatives in present-day German. The following two types of the onomastic lexica appellation have been identified: complete appellation and incomplete one. The article analyses the factors that are essential to the transition of proper names into common ones. Those include: the frequency of an onym usage, phonetic association with the first or the family name of a particular person, historic and literature factors as well as the free nomination. Proper name appellation forms the basis for set lexical complexes with an onym playing a role of the semantic centre. The article also demonstrates that the appellation occurs primarily through metonymy and metaphor, while free nomination and paronymic attraction are represented less often.